

ЯКІВ НОВИЦЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Яків Павлович Новицький – нащадок славетного роду козацького полковника Іллі Федоровича Новицького - належав до славетної когорти українських романтиків другої половини ХІХ століття. Саме наприкінці 60-х років ХІХ століття українське творче товариство, незадоволене культурництвом «Старої громади» і з наростаючою зацікавленістю поглядаючи на загальноросійський суспільний рух, раптом стрепенулося, побачивши реальну конкретну роботу, яка була запропонована, і мало того, що запропонована, а було продемонстровано її можливості експедицією П. Чубинського до Південно-Західного краю. Відтоді Південно-Західна філія географічного товариства у Києві стала тим ідейним промотором та генератором збирання і збереження народної пам'яті, історичної традиції і того, що сьогодні має назву усної історії та історичної пам'яті. Десятки нащадків козацьких, і не тільки козацьких, по Україні залучилися до цієї роботи. Фактично, не було жодного міста та містечка й у південному краї, де б не було таких ентузіастів. Ястребов, Рябков, Пашутін у Єлизаветграді, Ге у Миколаєві, Рибас в Одесі і Новицький в Олександрівську – ось славні представники провінційних семидесятників. Уже пізніше до них залучиться й Д. Яворницький у Катеринославі.

Не всім пощастило. Адже провінційне повітове містечко у південному степу не дуже сприяло науковим студіям та пошукам. Та й у самих пошукачів характер основної роботи, який давав їм заробіток та хліб насущний, не завжди співпадав із захопленням старовиною. Таких музеїв, як музей Поля в Катеринославі – одиниці у південному краї. Крім Катеринославського музею подібний був тільки в Одесі. І все. Та й скільки там могло бути працівників. Один, від сили два-три. Ну а всі інші? Дехто, як Павло Рябков, не бажали кидати улюблене заняття й шукали виходу. А здебільшого вихід був один. Вони ставали агентами по збиранню старожитностей для столичних музеїв, таких як музей імені Олександра ІІІ. Завдяки його директорові, Ф. Вовку, вони заробляли на життя пошуком та купівлею старовинних речей. Але й таких можливостей було не багато.

Переважна більшість була змушена ставати на державну службу чиновниками, або вчителювати по степових селах. Як перше, так і друге ставило цих людей у залежність від норм та традицій державних службовців. Відтак, не все можна було сказати, не все зробити. Як щось написати, то сто разів оглянешся на майбутню реакцію безпосередніх, або якихось інших начальників. Та й цензура досить сильно

“допомагала власному внутрішньому контролю”.

Тому потрібно зрозуміти велич праці людей, які за таких умов не полишали займатися улюбленим народо- та краєзнавством. Саме до цих людей і належав Я. Новицький. У лабетах службових обов’язків він не полишав краєзнавчих студій. Вони ставали для нього віддушиною у степовому містечку, далекому від навчальних центрів. Звідси й різнобарвність та строкатість таких студій.

Ми маємо збирання етнографічних фактів (обрядів, прикмет, побутових норм та правил тощо), фольклорної традиції південного краю (історичних та інших пісень населення південного краю), записи переказів та розповідей про старовину, особливо запорозьку; археографічну евристичну роботу в архівосховищах (опрацювання та опис документальних матеріалів з історії, перш за все Олександрівська та Олександрівського повіту); едиційну археографію (видання численних комплексів документів) і, нарешті, досить вдалі спроби історичних, етнографічних узагальнень, які конкретизувалися його працями з історії міста Олександрівська, синтетичною роботою «Нариси Запоріжжя. З берегів Дніпра», і звичайно ж — «Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності».

Але ж ще раз наголошуємо, що провінційне повітове містечко другої половини XIX століття — не дуже гарне місце для розвитку та розквіту таких напрямів. Його статус завжди залежний від більш сильних центрів. Відтак, не дивлячись на те, що Я. Новицький став родоначальником записів усної історії на Катеринославщині, і те, що той же Д. Яворницький називав його своїм учителем, він змушений був передати гілку першості губернському центру з його чудовим музеєм Поля.

Як наслідок, більшість публікацій Я. Новицького розпорошена, переважно, по губернських періодичних часописах та газетах, позабувалася. Його архів, який потрапив до різних установ Української Академії наук, і тому також розпорошений, разом з чисельними археографічними колекціями, став малодоступним не тільки для його земляків, а й для науковців. Тому непересічна і величезна творча спадщина Я. Новицького стала забуватися і «вчитель», певною мірою, став розчинятися в яскравих променях свого «учня», товариша та «брата по козацькому духу» — Дмитра Яворницького.

* * *

Я.П. Новицький народився 14 жовтня 1847 р. в селі Аулах на Катеринославщині (нині Криничанського району Дніпропетровської області) в родині канцеляриста низового земського суду. Його батько, Павло Іванович Новицький (1809-1864 рр.) походив з відомого на-

прикінці XVII – початку XVIII ст. козацького старшинського роду Новицьких, засновником якого сам Яків Павлович вважав сподвижника трьох українських гетьманів (Д. Многогрішного, І. Самойловича і І. Мазепи) охочекомонного полковника Іллю Федоровича Новицького. У 1831 р. Павло Іванович отримав чин колезького реєстратора і тоді ж вийшов у відставку. Незабаром він одружився на Єлизаветі Петрівні – дочці відставного майора Петра Андрійовича Мартиненка, який брав участь у бойових діях на кавказькій лінії під час війни 1828-1829 рр. з Туреччиною. У батьків Якова Павловича було п'ятеро синів (Петро, Іван, Яків, Федір та Ілля) і дві дочки – Ганна та Олександра.

Родина Новицьких вимушено часто переїжджала, що пов'язувалося зі зміною місця роботи батька. Вони жили то на хуторі Новиках, то у різних помістях, де Павло Іванович працював управителем. Нерідко родина перебувала й у спадковій садибі Єлизавети Петрівни, селі Аулах Катеринославського повіту. «Усадьба эта,- згадував пізніше Яків Павлович, - занимающая до 10 тысяч с фруктовым садом и пахотной землей, разделялась на две части озером, которое сегодня при разливе Днепра, переполняется водой»¹.

Саме тут, в Аулах, почуті Яковом розповіді старих людей про героїчну запорозьку давнину визначили подальшу його долю. Яків вирішив сам пройти легендарними місцями, посидіти біля вогнища з нащадками січовиків, записати з їхніх уст казки й думи, легенди й пісні, перекази й повір'я – усе, що містить у собі розум і багатотисячний досвід предків, без чого не може бути ні справжньої людської історії, ні духовного здоров'я нації.

Здійснення бажань вимагало копіткого навчання. Тому, коли Якову минуло тринадцять років, він переїхав до старшого брата Петра в Олександрівськ і вступив до повітового училища (Олександрівську повітову школу – за «Життєписом Я.П.Новицького»)². В рукописному зібранні Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології (далі ІМФЕ) ім. М.Т.Рильського НАН України зберігається похвальний лист «ученику приходского класса Александровского уездного училища Якову Новицкому в засвидетельствование оказанного им в продолжении истекшаго года хороших успехов в науках и благонара-

¹ Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології (далі ІМФЕ) ім. М.Т.Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 1/2. Біографічні матеріали: родовід, життєпис, замітки біографічного характеру, громадська діяльність. 1914 – 1923 рр. та без дат.

² Національна бібліотека (далі НБ) ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – №5145. Життєпис Якова Павловича Новицького.

вии. 24 июня 1862 г.»¹. Цей лист яскраво свідчить про досить сумлінне ставлення хлопця до навчання, котре, на жаль, у формально-офіційному розумінні на цьому закінчилось. Яків успішно склав випускні іспити в Олександрівському повітовому училищі й отримав свідоцтво педагогічної ради на звання сільського приходського і початкового народного учителя.

Продовжувати освіту, за матеріальним станом – після смерті батька, юнак уже не міг, і тому вимушений був займатися самоосвітою. Він студював книги відомих учених – дослідника природи А.М. Бекетова, філолога та етнографа І.І. Срезневського, етнографа і літературознавця М.Ф. Сумцова, істориків В.Б. Антоновича і Д.І. Багалія, історика і письменника М.І. Костомарова.

12 червня 1865 р. за наказом Катеринославської казенної палати Я.П. Новицький вступив на службу до Олександрівського повітового казначейства канцеляристом другого розряду. 16 вересня 1868 р., за особистим проханням із домашніх обставин його звільнили.

Тоді ж відбулася зустріч Якова Павловича з відомим педагогом і методистом, діячем у галузі народної освіти, організатором початкових земських шкіл на Україні, бароном Миколою Олександровичем Корфом, котрий на той час працював головою повітової училищної ради в м. Олександрівську. Микола Олександрович обстоював обов'язкове навчання учнів рідною мовою, був автором педагогічних праць і підручників. Це знайомство мало вирішальний вплив на майбутню долю Я.П. Новицького, котрому М.О. Корф не тільки допоміг стати вчителем, влаштувавши на роботу, а й вдихнув потяг до наукової праці.

20 вересня 1868 р. рішенням ради Олександрівського повітового училища², яка відала ще й справами народної освіти у повіті, Я.П. Новицького призначили учителем Вознесенської сільської народної школи³ (зараз місто Запоріжжя). За «Життєписом»⁴ же

¹ ІМФЕ ім.М.Т.Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 1/1. Біографічні матеріали: офіційні документи про право на учителювання, похвальні грамоти. 1862 – 1914 рр.

² НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №56. Александровский уездный училищный совет – Новицкому Я.П. Письма о вступлении его в должность наставника Вознесенской сельской школы: о снабжении ее книгами и инвентарем.

³ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 1/1. Біографічні матеріали: офіційні документи про право на учителювання, похвальні грамоти. 1862 – 1914 рр.

⁴ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – №5145. Життєпис Якова Павловича Новицького.

Я.П. Новицького, це призначення відбулося влітку 1869 р. Подібних помилок у датах в «Життєпису» немало, що призводить до певного непорозуміння серед дослідників. Деякі науковці ці помилки повторюють і зараз.

У школі Яків Павлович почав вивчати педагогічну літературу. Зокрема він зацікавився працями і підручниками М.О. Корфа, К.Д. Ушинського та інших відомих педагогів, знайомився зі статтями професорів П.Г. Редькіна і М.І. Пирогова. Навчаючи дітей, Новицький виходив далеко за межі офіційної програми. Окрім обов'язкових предметів: закону Божого, читання, письма, рахування і співу – він знайомив учнів з історією, географією, природознавством, фізикою, гігієною та технікою.

Я.П. Новицький виявив себе не тільки педагогом-практиком, але й педагогом-теоретиком демократично-освітницького напрямку. Найповніше думки з цього приводу Новицький виклав у «Звітах» Олександрівської повітової училищної ради за 1871 - 72 – 1913 - 14 навчальні роки. Поділяючи ідею Ушинського відносно виховання дітей всебічно гармонійно розвинутих, готових до життя і праці, Яків Павлович намагався втілити їх у навчальному процесі. Його не задовольняли існуючі шкільні програми, котрі вели до жахливого положення у дитячих навчальних закладах. Вчений вважав, що, окрім знання молитов, уміння читати, писати і рахувати, учні повинні отримати знання з історії, географії, природознавства, малювання і креслення.

Вчитель-експериментатор наголошував на необхідності підготовки селянських дітей для майбутньої сільськогосподарської праці й заради цього до шкільних курсів пропонував увести предмети з городництва, садівництва, виноградарства та бджільництва, а для проходження учнями практики утворити шкільні «садиби» і пасіки. Ці погляди мали своїх послідовників. Так, у школі хутора Романова діти вивчали прийоми посадки і догляду за садами, а вирощені саджанці безкоштовно роздавали селянам. У Петро-Свистуновській школі більше навчального часу відводилось бджільництву, до того ж цікаво, що тут за шкільним прикладом почали розводити пасіки і деякі селяни.

Чимало уваги Яків Павлович приділяв питанням дидактики. На той час у переважній більшості шкіл господарювали зубріння, підказування, механічне переписування учнями текстів або один у одного, відгадування відповідей. Із цим усім повів непримиренну боротьбу Яків Павлович, наполягаючи на необхідності свідомого ставлення учнів до навчання, розвиваючи в них кмітливість, самостійність у судженнях і жвавість. Заради досягнення цієї мети Новицький пропонував активно використовувати наочність, гербарії та різні колекції.

Основною умовою для досягнення у навчальному процесі успіху вчений вважав системність і послідовність. Пояснення ж учителем нового матеріалу, на думку Якова Павловича, повинно проходити у формі живих картин.

Велику увагу Новицький приділяв і диференційному підходу в навчанні, пропонуючи педагогу добре знати рівень підготовки всіх учнів та їх загального розвитку. Спираючись на чималий власний досвід, Яків Павлович категорично виступав проти повторних курсів навчання для учнів. Не забував педагог-експериментатор і про моральне виховання дітей. Любов до рідної землі, народної культури, мови, звичаїв, дисциплінованість, взаємодопомога, почуття дружби – ось ті напрями виховної роботи, яким шкільні працівники зобов'язані приділяти постійну увагу. Належне місце у навчальному процесі, за поглядами Новицького, повинно відводиться естетичному та фізичному вихованню. Підтримував Яків Павлович й ідею М.О. Корфа про відкриття додаткових вечірніх і недільних шкіл.

Незважаючи на утиски українофілів з боку уряду, через які вже постраждав і сам Яків Павлович, учений все ж таки продовжував у своїх педагогічних працях наполягати на необхідності введення української мови викладання та українських підручників. У цей час (тобто 80-ті – 90-ті рр. ХІХ ст.) були написані такі його роботи, як: «К истории народного образования в Екатеринославской губернии», «Итоги народного образования Александровского уезда с 1866 по 1886 гг.», «Первые училища Александровской крепости и Александровского уездного города (1785-1880 гг.)», «Отчеты о состоянии народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии с 1881 по 1911 гг.», де відчувається сердечний біль автора за стан шкільних справ. Так, у звіті за 17 червня 1883 р. Новицький зазначив, що «в уезде 6 церквей, 7 развивающихся школ и ... страшно себе представить – 22 кабака с тысячами поклонников! ... Неравная борьба, но останавливаться нечего. Пусть же школа пробуждает знание, и скоро ли, поздно, её благословит народ»¹.

Серед шкільних підручників молодий учитель віддавав перевагу «Родному слову» і «Детскому миру» К.Д. Ушинского, «Нашему другу» М.О. Корфа, «Азбуке» та книгам для читання Л.М. Толстого. Щоб полегшити справу дитячого навчання, Яків Павлович вводив у науковий процес екскурсії з учнями в природу, збирання й оформлення колекцій рослин, тварин, комах, мінералів. З його слів, у часи «екскурсій

¹ Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф.56. – Оп.1. – Од. зб. 36. Звіт шкільного попечителя від 17 червня 1883 р. – Арк.71.

на Дніпро і Хортицю, довелось зібрати немало спиртових препаратів риб і гадів, колекцію яєць, всяких комах і зільник»¹. Наприкінці третього року роботи Я.П. Новицького у Вознесенській школі було зроблено 20 чучел звірів і птахів, під час розкопок знайдено чимало черепів, які використовувалися на уроках історії; з'явилась і колекція мінералів.

Працював початкуючий педагог досить успішно, про що також свідчать матеріали його архіву. Так, у Посвідченні від 27 вересня 1870 р. говориться, що «Александровский уездный училищный совет ... учителю Вознесенской народной школы Новицкому за отличное преподавание в 1869 - 70 учебном году выражает благодарность и награждает 50 р. серебром»². За підсумками наступного навчального року училищна рада нагородила Новицького 100 крб. сріблом.

У 1871 р. М.О. Корф запросив Я.П. Новицького перейти до регіону, безпосередньо підпорядкованого його компетенції. 1 серпня 1871 р. Олександрівською училищною радою Новицького було призначено учителем Іванівської сільської школи, що розташовувалась в однойменній слободі на річці Вовчій (зараз Дніпропетровської області). 1 серпня 1872 р. його перевели на вищий оклад в Ольгінську зразкову школу, (з 1874 р. – Маріупольського повіту; зараз Донецької області), котра в посвідченні про чергове нагородження вчителя Новицького «за отличное преподавание» 100 карбованцями, називається Ольгінським народним училищем³. Незабаром Яків Павлович став на чолі цієї школи, куди зачастили на двохтижневу практику молоді вчителі для знайомства з передовими методами навчальної та виховної роботи⁴.

Щовесни М.О. Корф запрошував Новицького у свій маєток, де Яків Павлович не тільки відпочивав, а й працював у власній бібліотеці Миколи Александровича. Тут учений «зібрав чималий зільник і ... допов-

¹ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – №5145. Життєпис Якова Павловича Новицького.

² ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 1/1. Біографічні матеріали: офіційні документи про право на учительовання, похвальні грамоти. 1862 – 1914 рр.

³ Там само.

⁴ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №81 – 82. Мариупольская уездная земская управа Екатеринославской губернии – Новицкому Я.П. Письма о присылке в руководимую им Ольгинскую сельскую образцовую школу кандидатов на учительскую должность для ознакомления с методикой преподавания. 9 августа – 11 августа 1874 г.

нив свою зоологічну і ентомологічну колекцію»¹, упорядкував і систематизував їх під професійним керівництвом особистого лікаря барона і біолога Королікевича (Королькевича).

10 листопада 1875 р. Я.П. Новицький одружився на селянці Юхимії Степанівні (її дівоче прізвище і звідки вона родом залишилось невідомим). Цей шлюб зареєстрували у метричних списках Миколаївського молитовного дому². Коштів на життя молодій родині не вистачало, тому в 1875 р. Яків Павлович запропонував «Обществу естествоиспытателей при императорском Казанском университете» продати колекцію рослин, зібраних у катеринославській губернії. Ця пропозиція не була прийнята. Відмовився від неї в 1877 р. й директор імператорського Нікітського ботанічного саду.

Продовжуючи педагогічну діяльність, Я.П. Новицький багато уваги й сил віддавав дослідницькій роботі, в якій уже на той час здобув чималий досвід і визнання серед науковців. Але радість перших успіхів була, на жаль, недовгою. У 70-ті роки з боку царату з новою силою почались утиски української національної культури, включаючи мову. Ті вчителі, котрі викладали українською мовою, знайомили учнів зі славним історичним минулим свого народу, прищеплювали любов до рідної землі, рано чи пізно потрапляли до списку неблагонадійних. Такі списки укладали й подавали слідкуючі за «порядком» доглядачі, підслухачі, фіскали. Серед «неблагонадійних» опинився й Я.П. Новицький.

Навесні 1878 р. до Ольгінської школи несподівано прибув інспектор Лободовський, таємно учинив у помешканні Якова Павловича обшук, під час якого вилучив і забрав з собою всі десять примірників збірки М.П. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» видання 1876 р., котрі були надіслані Новицькому як одному із співавторів «Юго-Западным отделом географического общества», і рукописний зшиток зібраних Новицьким оповідань, пісень і матеріалу для словника. Через три тижні після «труссу» Якова Павловича звільнили із займаної посади «за распространение в народе украинофильских тенденций»³. У «Формулярном списке о службе секретаря канцелярии Александровского уездного предводителя дво-

¹ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – №5145. Життєпис Якова Павловича Новицького.

² ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 1/1. Біографічні матеріали: офіційні документи про право на учителювання, похвальні грамоти. 1862 – 1914 рр.

³ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – №5145. Життєпис Якова Павловича Новицького.

рянства Якова Павловича Новицького» дається інше, очевидно, офіційне трактування причин звільнення з роботи – «по болезни уво-
лился от учительской службы 17 апреля 1878 г.»¹, що не відповідає дій-
сності.

Ці події не зламали волю Якова Павловича. Значно пізніше, а саме 2
листопада 1884 р., вчений писав своєму другу Д.І. Яворницькому,
коли той опинився майже в такому ж скрутному становищі: «Но нече-
го отчаиваться: малодушие – это бабская вдача. Будем крепиться, тер-
петь, игнорировать. Будем выносить всё, чтобы выйти с бою победите-
лями не с размотанной силой, но здоровыми, закалёнными. Вот Вам
исповедь – черт знает каких только нужд не испытывшего. Да разве
иначе жили удалые парни?»².

Маріупольська шкільна рада взяла на себе обов'язок з'ясувати всі
обставини інциденту, а поки що Я.П. Новицького запросило на службу
в статистичне бюро Чернігівське губернське земство. Там Новицькому
пощастило короткий час попрацювати під керівництвом відомого
діяча в галузі статистики О.О. Русова.

У травні того ж року Яків Павлович взяв участь в експедиції для
опису населення Борзинського повіту Чернігівської губернії. На-
прикінці літа цю роботу було закінчено, і Я.П. Новицький, добившись
місячної відпустки, поїхав на Катеринославщину. До Чернігова з
різних причин він уже не повернувся, а здобуті ним знання і досвід
статистика, постійно використовувалися вченим в історичних та етно-
графічних дослідженнях.

Весь цей час Яків Павлович прагнув переїхати до рідного Олек-
сандрівська – міста свого навчання і становлення як учителя і науков-
ця. Невдовзі бажання здійснилося, але позбавлений учительських
прав, Я.П. Новицький вимушений був тимчасово займати «посади то в
повітовій військовій, то в земській інституціях»³.

1879 р. приніс чимало приємних змін. 10 червня народився старший
син Костянтин. У цьому ж році Маріупольська шкільна рада звернула-
ся до Катеринославської губернської шкільної ради з проханням зняти
з учителя Я.П. Новицького «несправедливе звинувачення». Внаслідок

¹ ІМФЕ ім.М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 1/1.
Біографічні матеріали: офіційні документи про право на учителювання, по-
хвальні грамоти. 1862 – 1914 рр.

² Абросимова С., Ульяновський В. Поверненні із забуття // Наука і суспільст-
во. – 1991. – №12. – С.64.

³ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. –
№5145. Життєпис Якова Павловича Новицького.

цього прохання звинувачення з Якова Павловича зняли і надали право викладати у школі¹.

Тоді ж Новицький став домагатися повернення відібраних книжок і рукопису. Із десяти примірників збірки М.П. Драгоманова губерньська рада повернула тільки три. Рукопис же безслідно зник.

У 1880 р. Олександрівська шкільна рада призначила Я.П. Новицького учителем школи с. Білоцерківка, але незабаром йому запропонували зайняти місце секретаря Олександрівської шкільної ради і завідуючого книжковим складом. На останній посаді він прослужив до 1896 р.

З 1883 по 1917 р. Олександрівське повітове земство регулярно обирало Я.П. Новицького попечителем шкіл², і кожного року (двічі на рік) він об'їжджав від 5 до 10 шкіл з метою: у березні – інспекторської перевірки знань учнів, у травні – участі у випускних іспитах. Як попечитель земських шкіл Олександрівського повіту Я.П. Новицький здійснював часті подорожі по всій території повіту й за його межами, що давало вченому добре знання сіл, річок, балок, старих шляхів, могил, а в постійному спілкуванні з багатьма селянами, особливо з літніми людьми, Яків Павлович здобував цікаву й цінну історико-фольклорно-етнографічну інформацію, таким чином сполучаючи педагогічну і наукову діяльність. Зауважимо, що 80-ті – 90-ті роки 19 ст. можна визнати найбільш продуктивними з точки зору зібраного ним наукового матеріалу.

Активна педагогічна діяльність не заважала Новицькому співробітничати і з редакціями газет та журналів, деякі з них закликали вченого до спільної роботи. Так, у листі від 29 квітня 1882 р. редакція газети «Екатеринославский листок» звернулася з проханням «не отказать ей в своём содействии в качестве сотрудника»³. Але співпраця з редакціями ускладнювалася ще й тим, що продовжувалось переслідування української національної свідомості, внаслідок чого учений фактично не мав можливості друкуватися рідною мовою. 30

¹ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №86. Мариупольский уездный училищный совет – Новицькому Я.П. Письмо о допуске его к учительской должности. 16 июня 1881 г.

² НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №107 – 112. Александровская уездная земская управа – Новицькому Я.П. Письма об избрании попечителем сельской школы и о праве беспрогонных разъездов, о вознаграждении за сбор статистических сведений по уезду. 27 декабря 1891 г. – 25 мая 1893 г.

³ ДАЗО. – Ф.56. – Оп.1. – Од. зб. 36. Звіт шкільного попечителя від 17 червня 1883 р. – Арк.71.

травня 1885 р. із редакції газети «Одесский листок» до Новицького писали: «Малорусское слово подвергается стеснению со стороны местной цензуры: целую статью на малороссийском языке последняя не пропустит, в статью можно вводитъ малорусскую речь только между прочим»¹.

30 вересня 1885 р. до посади шкільного попечителя додалася ще й постанова Катеринославського Дворянського Депутатського зібрання, згідно з якою Новицький призначений секретарем канцелярії Олександрівського повітового Предводителя Дворянства. Ці громадські обов'язки Яків Павлович виконував до закриття названих установ у роки Жовтневих подій 1917 р.

29 березня 1894 р. Олександрівське повітове попечительство дитячих притулків обрало Якова Павловича діловодом попечительства (цю посаду він займав 22 роки, тобто до скасування попечительства у 1917 р.), зберігаючи за ним попередні обов'язки. 30 листопада 1905 р. він стає Почесним членом того ж попечительства.

У 1894 р. Я.П. Новицький закінчив будівництво власної оселі за адресою вул. Олександрівська 55, де він прожив до кінця своїх днів. Зараз ця вулиця (Олександрівська, пізніше – Рози Люксембург) носить ім'я Дзержинського. Завдяки щоденнику вченого, датованому 1897 р.², де залишився план садиби й пасіки на ній, нам вдалося уточнити місце знаходження колишнього помешкання й садиби Я.П. Новицького, розташованих між будинком за адресою вул. Дзержинського, 53 та магазином на цій же вулиці № 55 і зруйнованих у роки Великої Вітчизняної війни.

Коли навесні 1902 р. в Катеринославі відкрився історико-археологічний музей, що отримав ім'я відомого колекціонера та археолога О. Поля, Новицький як член його правління за вибором Олександрівської думи став проводити велику роботу по збору експонатів, здобутих під час археологічних розкопок, знайдених або придбаних іншим шляхом. Ця робота особливо пожвавилась після обрання (в 1905 р.) директором музею Д.І. Яворницького. Про розміри допомоги Я.П. Новицьким у придбанні Катеринославським історико-археологічним музеєм ім. О. Поля предметів матеріальної культури населення Південної України говорить музейний каталог, виданий у

¹ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4 – 3/114. Ред. газети «Одесский листок». Лист до Я.П. Новицького. 1885 р.

² НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №33. История Запорожского музея. Заметка и воззвание. 1923 г.

1910 р.¹. Серед цінних речей, подарованих Яковом Павловичем, зазначимо: посуд неолітичного часу; знахідки греко-скіфської епохи і серед них невеличка посудина з чорної глини; залізна сокира з коротким і широким лезом, знайдений на піщаних буграх біля Мініховських укріплень на о. Хортиця. З історичних старожитностей XVII – XVIII ст.: кістяний набалдашник у вигляді голови потворного старця; два залізних стремені різних зразків; нашивка, складена з п'ятнадцяти мідних гудзиків (військового зразку); пряжка; два кусочки мідних прикрас; три ремінці та кусочки зеленого й жовтого сукна. З переданих Новицьким до музею речей з часів козаччини слід зазначити велику кількість люльок і серед них особливий подарунок – дерев'яна люлька військового товариша – Івана Новицького (пращура Якова Павловича); приладдя для набивання і прочищення люльок; картина «Козак Мамай»², писана масляними фарбами, та інші речі. З культових речей виділялись дві ікони західного стилю, писані у 1782 р. На них зображені Георгій Победоносець та апостол Андрій Первозванний. Серед інших речей згадуються: частина дерев'яного іконостасу із зображенням у західному стилі Благовіщення; різьблений, досить тонкої роботи, в срібній визолоченій оправі, кипарисовий хрест з таким же підніжжям та інше.

XX ст. позначилося для Якова Павловича участю у боротьбі за відкриття Катеринославської ученої архівної комісії. У квітні 1902 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшло клопотання про надання історичній секції наукової спілки прав губернської ученої архівної комісії. У клопотанні було відмовлено, бо «право разборки дел и документов губернских и уездных архивов разных ведомств и хранение их частным обществом представлено быть не может»³. Тому на ім'я начальника губернії графа Ф.Є. Келлера надійшло клопотання з тим же проханням, яке підписали М.В. Родзянко, ректор духовної семінарії Архімандрит Іоанікій, Я.П. Новицький та багато інших відомих у губернії осіб. Внаслідок цього був отриманий дозвіл на утворення Катеринославської ученої архівної комісії, урочисте відкриття котрої відбулося 16 березня 1903 р. Значення комісії важко переоцінити у збереженні та обробці архівних документів і досліджень з історії Південної України.

¹ Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н.Поля. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910.

² Марченко Т.М. Козаки – мамаї. – К., 1991. – С.45.

³ Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – С.3.

У перші роки існування ця комісія нараховувала 68 дійсних членів. Її почесними членами у різні роки перебували: Преосвященний Сімеон, Єпископ Самарський; голова імператорської Московської археологічної спілки графиня П.С.Уварова; член Державної Ради, гофмейстер А.Б.Нейдгард; директор Петербурзького археологічного інституту М.В.Покровський; дійсний таємний радник, обергофмейстер Г.О.Олексіїв; таємний радник Х.П.Сольський; член Державної Ради М.І.Миклашевський; професор Львівського університету М.С.Грушевський; професор Харківського університету М.Ф.Сумцов; професор Київського університету В.Б.Антонович; директор Катеринославського музею ім. О.М.Поля Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький.

Своєю роботою у Катеринославській ученій архівній комісії Новицький, як визнав її голова, «внес в деятельность Комиссии в качестве учёного учреждения, разрабатывающего местную историю, вклад громаднейшего значения»¹. Зокрема за завданням з Катеринослава він розглянув архів Олександрівського казначейства. Найцінніші папери із тих, що виявив Яків Павлович, комісія запросила на збереження до свого архіву. Крім того, Новицький брав активну участь у розробці історії місцевих дворянських родів за родинними архівами, неодноразово доповідав на наукових засіданнях, друкував свої статті в «Летописи Екатеринославской учёной архивной комиссии».

На межі XIX і XX ст. Новицький почав активно займатись археологічними пошуками: організовувати експедиції та очолювати їх. Так, у посвідченні Олександрівської міської управи від 18 вересня 1912 р., виданому Новицькому, згадується «разрешительное удостоверение Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля от 22 августа сего года, за №44 на право производства раскопок курганов в пределах Екатеринославской губернии»². До своєї археологічної діяльності Яків Павлович (уже як попечитель шкіл у повіті) залучав не тільки учнів середніх навчальних закладів, а й їх викладачів, що одразу відбилось на рівні викладання історії в школі. У тому ж посвідченні Олександрівської міської управи говориться, що «со стороны Городского Управления не встречается препятствий к раскопке им, Новицким, при участии городского коммерческого училища и других учебных заведений, курганов, находящихся на городской, г. Александровска, зем-

¹ Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – С.9.

² НБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №17.

ле между христианским кладбищем и хутором глухонемых»¹. Дехто із таких учнів став у майбутньому відомим дослідником; наприклад, історик К.Г. Гуслистий, професор, член-кореспондент АН України, заслужений діяч науки.

Чимало зусиль Новицький прикладав і для розвитку бібліотечної справи як на селі, так і в місті. Ще у звіті шкільного попечителя від 17 червня 1883 р. він зосередив увагу на необхідності побудови і розвитку хат-читалень, запропонувавши «в паралель кабаку читальню с разумными беседами, с картинками, пособиями, с языком доступным народу»².

Наприкінці 1904 р. Яків Павлович взяв активну участь у підготовці до відкриття нової міської бібліотеки й навіть ввійшов до її правління від повітової Думи. Заснованій бібліотеці вкрай необхідне було окреме приміщення, але його не вдалося знайти. Лише завдяки великій увазі з боку міської влади бібліотеку розташували в одному з кутів залу засідань Думи. Тому робота культурного закладу обмежувалася тільки вечірніми, коли не було засідань, годинами. Внаслідок обмеженості можливостей у коштах правління бібліотеки вирішило приваблювати відвідувачів шляхом можливо більшої виписки газет і журналів різних напрямів, як на російській, так і на іноземних мовах. На другий рік існування бібліотеки її правління звернуло увагу на поповнення видань наукового змісту і на придбання журналів з літературними додатками. Залишається нез'ясованим, чи дарував Новицький свої книги міській бібліотеці, але широко відома його допомога схожим закладам.

Період з 1905 р. по 1913 р. виявився для Новицького найбільш вдалим на втілення у життя творчих планів і задумів. Саме в цей час світ побачили найвагоміші праці з історії, фольклору та етнографії Запорізького краю.

У 1915 – 1916 рр. «зародилась думка» про утворення в Олександрівську краєзнавчого музею, здійсненням якої активно і зайнявся Яків Павлович. Сюди, до установи, що тільки зароджувалася, він не тільки передав із власного «домашнього музею» велику кількість особисто зібраних експонатів, але й продовжив проводити археологічні експедиції з метою пошуку кісток доісторичних тварин, речей з міст стоянок стародавніх народів. За п'ять років соціально-громадських потрясінь і братовбивчої війни, з 1917 по 1922 р., значна частина копітко зібраних експонатів була втрачена.

¹ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №17.

² ДАЗО. – Ф.56. – Оп.1. – Од. зб. 36. Звіт шкільного попечителя від 17 червня 1883 р. – Арк.71.

Навесні 1922 р. завідуючий повітовою політосвітою Антонов доручив одному з інспекторів своєї установи відновити Олександрівський міський музей старожитностей (тепер Запорізький краєзнавчий музей). До участі в роботі по відродженню музею запросили і Я.П. Новицького, який приніс у дар музею колекцію речей, розкопаних ним у хортицьких могилах.

15 червня 1923 р. відбулось офіційне відкриття музею. Ця установа по забезпеченню старожитностей налічувала 12 відділів. Згідно з доповіддю Новицького Окрнаросвіті у фондах музею знаходились: кам'яні сокири, скребачки, жорнові камені та інші речі епохи неоліту; амфори, горшки, світильники, списи, багнети, піки, рушничні кремені, пряжки, хрестики, гудзики, бритви, кресала, набір бус різного сплаву, талісмани, монети, медалі, рушниця, пістолети, шаблі та ін. Переважно більшість цих речей розшукав або придбав сам Яків Павлович. Він же звернув увагу на необхідність поповнення існуючих фондів шляхом пожертвувань населення чи установ. Або ж випадковим придбанням. Так, у зверненні до громадськості міста, підготовленому для газети «Красное Запорожье», говориться, що: «разбросанные в разных местах и у разных лиц единично или в небольшом числе древности эти не для кого не представляют доступа, а считаются как бы затерянными, между тем собранные и классифицированные в музее представляют новую ценность, делаются достоянием науки»¹.

Зауважимо, що фонди Державного архіву Запорізької області² дають інше датування цих подій на відміну від фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України і це знайшло відображення у дослідженнях науковців³.

Роки громадянської війни остаточно підірвали здоров'я літньої хворої людини. Місто Олександрівськ знаходилося у полум'ї збройної боротьби прихильників різних політичних течій і рухів. За спогадами нащадків, як тільки нова влада приходила у місто, вона брала заложників, серед яких постійно була і така шанована в Олександрівську людина, як Я.П. Новицький.

¹ НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.202. – №33. История Запорожского музея. Заметка и воззвание. 1923 г.

² ДАЗО. – Ф. Р.3, Оп. 1, Спр.483, 901.

³ Архипова Л.Н. Запорожский областной краеведческий музей: прошлое и настоящее / Музейний вісник. Випуск 1. 80 – річчю Запорізького державного обласного краєзнавчого музею присвячується. – Запоріжжя, 2001; Шевчук С.П. Археологічна діяльність краєзнавчого музею на Запоріжжі в 20 – 30 рр. / Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. VII збірник наукових праць. – Запоріжжя, 1999.

З 1919 р. Яків Павлович працював у радянських установах, на початку у військовому комісаріаті, а потім у губернському відділі народної освіти, де продовжував втілювати в життя свої освітянські погляди.

Наприкінці XIX – початку XX ст. родина Новицьких перенесла багато непоправних втрат. 20 серпня 1883 р. помер молодший син Якова Павловича Павло, котрому тільки виповнилося 4 роки. 7 квітня 1904 р. Я.П. Новицький втратив жінку Юхимію Степанівну, яка померла від туберкульозу легенів. 21 жовтня 1907 р. померла дочка Катерина, а ще через рік, 2 липня 1908 р. – дочка Ольга, - від тієї ж хвороби. 8 лютого 1912 р. знову втрата. Не стало дочки Марії. 7 липня 1914 р. після тяжких страждань померла остання дочка Ганна теж від туберкульозу легенів. Від великої родини Я.П. Новицького залишився лише син Костянтин, на котрого батько покладав великі надії, але син їх не виправдав, марнуючи своє життя.

На схилі віку, старий і хворий, вчений опинився у жахливому положенні. В листі від 28 січня 1924 р. до Д.І. Яворницького Яків Павлович із біллю писав: «Ти знаєш мій будинок, в котрому я жив: пам'ятаєш обгороджений двір і садок з пасікою. Тепер не те: з сім'єю в п'ять душ (невістка і онуки) мешкаємось в трьох невеличких кімнатах с чорного ходу; в дворі, в садку забора нема і сліду – розграблено; плодоче дерево – інше зрубано, друге знівичено, пасіка розграблена. Мало цього – в помешкані столи, стільці, ліжка, вся одежа, посуда, годинник і наслідок фотографічні апарати (5) реквізовано»¹. У «Нестора української етнографії» катастрофічно не вистачало грошей, тому за декілька місяців до смерті, а саме 20 січня 1925 р., Я.П. Новицький вимушений був звернутись до Запорізької окружної міліції з такою заявою: «Не имею возможности содержать на свои средства дворника, прошу Милицию, по примеру прошлого года, разрешить мне исполнять эту обязанность по своему домовладению»². 19 травня 1925 р. Яків Павлович Новицький помер.

* * *

Про непересічність творчого доробку Я.П. Новицького свідчить те, що на сьогодні маємо більше 100 наукових досліджень, присвячених постаті Я.П. Новицького, кілька кандидатських дисертацій в яких об'єктом виступає наукова спадщина вченого. Актуалізація

¹ Абросимова С., Ульяновський В. Поверненні із забуття // Наука і суспільство. – 1991. – №12. – С.66.

² ІМФЕ ім.М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.4/141. Заяви Я.П. Новицького до установ та відповіді на них. 1909, 1911, 1925 рр.

регіональних досліджень, популярність мікроісторичних студій з їхньою історією повсякденності особливо посилили інтерес до творчої спадщини вченого.

Одним із перших оцінив доробок молодого вченого його наставник, видатний український фольклорист М.Ф. Сумцов. Він написав низку статей, в яких належну увагу приділив Я.П. Новицькому¹. Автор подав короткі біографічні дані Я.П. Новицького, детальну бібліографію його наукових публікацій, ґрунтовну їх характеристику, аналіз фольклору, записаного ним, зокрема текстологічний аналіз деяких історичних пісень, визначив місце Я.П. Новицького серед фольклористів-сучасників.

Найґрунтовніше дослідження біографії та наукової діяльності вченого здійснив у 20-х роках етнограф і краєзнавець, член Етнографічної комісії ВУАН В.В. Білий у статтях «Я.П. Новицький», «З матеріалів до історії етнографії (Листування Я.П. Новицького)», та «Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання»². Будучи особисто знайомим з ученим, В.В. Білий написав біографію Я.П. Новицького за його особистими спогадами, подав маловідомі факти з його життя – дитинства, юності; висвітлив усі види наукової діяльності, подав бібліографію праць, що стосуються фольклористики та етнографії, зупинився на методиці збирання Я.П. Новицьким фольклорно-етнографічних матеріалів, їх характеристиці; відзначив високу документальну точність цих записів. Усі наступні дослідники постаті Я.П. Новицького, включаючи і сучасних, користувалися статтями В.В. Білого як першоджерельним матеріалом! Неоцінимо значення нині має, наприклад, публікація В.В. Білим листування Я.П. Новицького з Оленою Пчілкою, яке не збереглося в архівах.

¹ Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. – СПб, 1893. – Ч. 1. – с. 130-146. Сумцов Н.Ф. Новицкий Яков Павлович // Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т.Н. 1. – с. 258. Сумцов Н.Ф. Об этнографическом исследовании Екатеринославской губернии. – с. 3-10. Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору. – Х., 1910. – с. 24.

² Білий В.В. Я.П. Новицький (1847-1925) // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 358-366; Білий В.В. З матеріалів до історії етнографії (Листування Я.П. Новицького) // Там само. – К., 1927. – Кн. 10. – С. 288-293; Білий В.В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Археологічний збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 235-260.

Наукова діяльність Я.П. Новицького висвітлена і в статтях катеринославського вченого-краєзнавця Д.Ф. Чернявського¹. Він відзначив велику наукову цінність історичних та педагогічних праць Новицького, фольклорних записів ученого, вперше подав бібліографію статей про нього.

Схвальні рецензії на фольклорні збірники Я.П. Новицького дали видатні російські та українські фольклористи В.В. Данилов², Д.К. Зеленин³. В.М. Гнатюк⁴. Ф.М. Колесса⁵. Академік Д.І. Яворницький у книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» описав проведену в липні 1883 р. спільну з Я.П. Новицьким експедицію по збору історико-статистичних та фольклорно-етнографічних матеріалів в Олександрівському повіті⁶. Оцінку наукової діяльності та перелік усіх праць Я.П. Новицького подав М. Жученко (Д.І. Дорошенко) в журналі «Дніпрові хвилі»⁷. Роботу Я.П. Новицького в Катеринославській ученій археографічній комісії висвітлив в одній із статей історик А.С. Синявський⁸. Відомий учений В.В. Дорошенко в журналі «Україна», як відгук на смерть ученого, опублікував автобіографію Я.П. Новицького, подану в 1925 р. для

¹ Чернявский Д.Ф. Яков Павлович Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины – С I-VIII. Чернявський Д.Ф. Яків Павлович Новицький // Україна. – К., 1926 – Кн. 1 – С.136-191

² Данилов В.В. Малороссийская и запорожская старина в памятках устного народного творчества // Живая старина. – СПб., 1908. – В. 1 – С.250-251; Данилов В.В. Из прошлого Екатеринославской этнографии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екат., 1915. Вып. 10. – С. 182-188.

³ Зеленин Д.К. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии // Живая старина. – СПб, 1912, - Вып. 2-4. – С. 503-504.

⁴ Гнатюк В.М. Я.П. Новицкий Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине в 1874-1903 гг. (Лет. Екат. Ученой архив. Ком., год 3 вып IV, Екат., 1908 г. С. 131-158)// Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1908, - т. 85. – Кн. 5. – С.221-223.

⁵ Колесса Ф.М. Малорусские песни Новицкого Я.П. // Збірник Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка – Львів. 1895. Т.6. – С. 473-47.

⁶ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб, 1888. – Ч. 1.- С.146-1656.

⁷ Ж[учен]ко М. Я.П. Новицького // Дніпрові хвилі . – 1912. - №18-19. – С.248-250.

⁸ Синявский А.С. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии //Летопись. Екат. Уч. Архив. Комис. – Т. X- 1915. С. 1-15.

ВУАН¹. На смерть Я.П. Новицького також відгукнувся некрологом у журналі «Зоря» професор Дніпропетровського університету, літературознавець П.О. Єфремов².

З усього видно, що сучасники переважно зверталися до фольклористичного доробку Я.П. Новицького, в той час як його історико-дослідницька, історико-статистична, археографічна та педагогічна праця залишалася малодослідженою. Одна лише Н.М. Жданова в 20-х роках здійснила опис архівних справ м. Олександрівська, наявних у зібранні Я.П. Новицького³. Така традиція продовжувалася довгий час, хоча Я.П. Новицький не обмежувався збиранням фольклору. Його наукова спадщина включає історичні, етнографічні, історико-археографічні, статистико-економічні, ботаніко-зоологічні дані про Олександрівський повіт. Унікальність наукової постаті Я.П. Новицького полягає в тому, що він був одним з перших ініціаторів комплексного стаціонарного дослідження цього регіону – історичної території Запорізької Січі. Тому не випадково Д.І. Дорошенко назвав його «найкращим знавцем запорозької і взагалі катеринославської старовини»⁴, а Д.Ф. Чернявський зазначав, що «Я.П. Новицкий является одним из лучших знатоков и исследователей Екатеринославщины, история последней ему в такой же мере близка и знакома, как и современное бытовое состояние»⁵. М.С. Грушевський у статті «Степ і море в історії України» назвав Я.П. Новицького «ветераном етнографічного і історичного обслідування Запорожжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, заповідливо збираючи останки старої традиції»⁶.

Не зайвим буде зазначити, що багато сучасників Я.П. Новицького – істориків, фольклористів, краєзнавців – використовували першоджерельний матеріал, зібраний ученим, у своїх наукових працях, адже на той час він був єдиним дослідником саме цієї території. Зокрема М. Драгоманов опублікував 15 казок та 37 легенд і переказів з Олександрівського та Маріупольського повітів, записаних Я.П. Новицьким, у збірнику «Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михайла Драгоманова» (1876) та більше десятка

¹ Автобіографія Якова Павловича Новицького // Україна. 1926. – №6. – С. 186-191.

² Єфремов П.О. Я.П. Новицький. Некролог // Зоря. – К. 1925. №6.

³ Жданов Н.М. З архівної збірки. Т. 1. – К., 1927, - С. 162-176.

⁴ Ж-ко М. Я.П. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. –С. 248.

⁵ Чернявський Д.Ф. Я.П. Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины. – С.1.

⁶ Грушевський і АСАДЕМІА. Ідея. Значення. Діяльність / Сохань П.С. та інші. – К. 1993. – С. 212

історичних пісень у своїх женеvських виданнях, «Нові українські пісні про громадські справи» (1881) та «Політичні пісні українського народу» (ч. 1, 1883. ч. 2, 1885). Записи історичних пісень та переказів використали у своїх працях М.Ф. Сумцов – «К истории издания малороссийских исторических песен» та «Слобідсько-українські історичні пісні»¹, В.В. Каланна – «Палий и Мазепа в народной поэзии»², В.М. Гнатюк – «Пісні про покритку, що втопила дитину»³, В. Добровольський – «Варіант пісні про земельні роботи»⁴, Г.С. Шапошников – «Як виникло місто Нікополь»⁵ та ін. Мало того – на матеріалах Я.П. Новицького ґрунтувалися цілі наукові розвідки різних наукових авторів! Так, наприклад, праці етнологу В.Я. Дашкевича «До питання про золотих тварин в уявленнях українського народу» та «Статті з етнології»⁶ предметом свого дослідження мають легенди і перекази про запорізькі і гайдамацькі скарби, записані Я.П. Новицьким. Численні оповідання про острів Хортицю, Дніпрові скелі, камені, а також фотографії, зроблені Я.П. Новицьким, використовував Д.І. Яворницький у своїй книзі «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа». Значна частина праці Д.І. Яворницького «Дніпрові пороги»⁷ побудована на безпосередньому цитуванні фольклорно-етнографічного нарису Я.П. Новицького «Запорожжє в памятниках усного народного творчества»⁸. Д.І. Яворницький подає десятки топонімічних легенд і пе-

¹ Сумцов Н.Ф. К истории издания малороссийских исторических песен. – СПб., 1899. – Т.IV. – Кн.3. – 14 с. ; Сумцов М.Ф. Слобідсько – українські історичні пісні. – Черкаси, 1918. – 44с.

² Каланн В.В. Палий и Мазепа в народной поэзии. – М, 1889. – 44с.

³ Гнатюк. В.М. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології. -Львів, 1919. – Т.19 - 20. – С. 375.

⁴ Добровольський. Л. Варіант пісні XVIII віку про земляні роботи – К., 1912. – 19 с.

⁵ Шапошников П.С. Як виникло місто Нікополь // Історико-географічний збірник. – Т. 4. – К., 1931. – С. 189-209; Нікополь, 1991. – 47 с.

⁶ Дашкевич В.А. До питання про золотих тварин в уявленнях українського народу: З поля вивчення народного світогляду. – Х., 1927. – 30 с; Дашкевич В.Я. Статті з етнології. – Х., 1929. – 61 с.

⁷ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – Географічно-історичний нарис. – К, 1928; Дніпропетровськ; “Промінь”; 1989. – 142 с.

⁸ Новицький Я.П. Запорожжє в памятках народного творчества. – Днепр. – 1884. – №№ 130, 138, 146; 1885. – №:358; Степь. – 1886. – №№: 2, 5-7, 10. 12. 19. Передрук: С берегов Днепра (очерки Запорожжя); Путевые заметки и исследования // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екат., 1905. – С. 11 – 205.

реказів про походження назв островів, балок, забор, печер, байраків, що знаходяться поблизу сіл Петровське-Свистунове, Язикове, Федорівка, Андріївка, Маркусова, повний опис Я.П. Новицького цих унікальних куточків природи – і лише в одному місці, побіжно згадує ім'я його автора.

П.А. Заболотський у статті «Старейший запорожский уезд»¹, присвяченій історії Олександрівського повіту, використовував статистичні економічні описи, зроблені Я.П. Новицьким за архівними даними², а її розділ «Народно-поэтическое творчество Александровского уезда как хранитель памяти об историческом прошлом» (с. 26-52) виключно присвячений аналізу історичних пісень та переказів, опублікованих Я.П. Новицьким. Автор розглянув основні мотиви та образи цих творів, народні погляди на запорожців, на певні історичні події, зробив текстологічний аналіз різних варіантів... Що ж, сам Я.П. Новицький в одному з листів до Д.І. Яворницького скромно зазначив, що метою його подвигницької праці є бажання «Дати матеріал для людей науки»³...

На матеріалах Я.П. Новицького написані статті В.В. Зубковського «Из истории города Александровска» (По Я.П. Новицкому)⁴ та О.М. Бекетова «О екатеринославской флоре»⁵.

Слід зазначити, що традиція ця продовжується і досі – матеріали Я.П. Новицького використовували у своїх працях історики радянської доби, зокрема, Є.І. Дружиніна, В.О. Голобуцький, М.П. Стогній. Слід також зазначити, що така традиція не змінилась і на сьогодні. Численні розвідки, як популярні нариси, так і ті, що претендують на науковість,

¹ Заболотский П.А. Старейший запорожский уезд. // СбНИ. – 1903. – Т. IV. – і окр. Ніжин, 1903. – 52 с.

² Новицкий Я.П. Статистико-экономическое состояние Александровского уезда по архивным данным за 1829 год. // Екатеринославские губернские ведомости. – 1880. – №: 80, 85; Новицкий Я.П. Статистическое описание Александровского уезда и Мариупольского округа по архивным данным за 1836 год // Екатер. Губ. Вед. – 1889. – №: 1, 3, 4, 6, 8, 9 і окремо. – Екатеринослав., 1889. – 29 с.

³ Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького // Український щорічник. Нова серія. Випуск 1. К.: Наук. Думка, 1992. – С. 336.

⁴ Зубковский В.В. Из истории города Александровска (По Я.П. Новицкому) // Адрес-календар города Александровска и уезда на 1907 г. – Александровск, 1907. – С. 33-47 та окремо Алекс. 1907. – 57 с.

⁵ Бекетов А.Н. О Екатеринославской флоре // Ботанические записки. – Т.1. – Вып. 2. – 1881.

які присвячені історії міста Запоріжжя (Олександрівська), особливо його початкового періоду, ґрунтуються майже виключно на працях Я.П. Новицького. Що ж казати про численні газетні публікації, які в різних варіаціях переспівують «Історію міста Олександрівська...» Я.П. Новицького. До аналізу історичних пісень та переказів, записаних Я.П. Новицьким, вдалися й сучасні фольклористи Н. Бабич, І.Я. Павленко, В.В. Сокіл¹.

Народна творчість Запорізького краю, записана Я.П. Новицьким, стала предметом дослідження мовознавців-діалектологів С.П. Самійленка, В.С. Ващенко, А.М. Поповського². Відомий український мовознавець, професор Запорізького національного університету В.А. Чабаненко присвятив Я.П. Новицькому низку публікацій у періодиці³, в яких висвітлив біографію та наукову діяльність ученого. Він же опублікував у збірниках «Савур-могила» та «Січова скарбниця»⁴ (вперше за радянської влади!) величезну кількість – 123 історичні, міфологічні, топонімічні легенди і перекази, тобто більшу частину фольклорної прози, записаної Я.П. Новицьким.

¹ Бабич Ніна. Місце української народної балади у фольклорній традиції Донеччини (Порівняльний аспект). – Донецьк, 2000. – 100 с.; Павленко Ірина. Історичні пісні Запоріжжя: Регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя: Тандем-У, 2003. – 208 с; Сокіл Василь. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів, 2003. – 320 с.

² Самійленко С.П. Фонетичні особливості говірок Запорізької області // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VI: АНУРФ, 1956. – С. 89-97; Ващенко В.С. Полтавські говори. – Х: В-во Харківського державного університету, 1957. – 540 с.; Поповський А.М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX-початку XX століття. – Дніпропетровськ, 1987. – 83 с.; Поповський А.М. Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX-початку XX ст.: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, ДДУ, 1988. – 92 с.

³ Чабаненко В.А. Шукач фольклорно-етнографічних скарбів (До 40-річчя з дня смерті Я.П. Новицького) // Народна творчість та етнографія. – 1965. – №6. – С. 80-81; Чабаненко В. Народна енциклопедія Запоріжжя (До 120-річчя з дня народження Я.П. Новицького) // Запорізька правда – 1967, 14 жовт.; Чабаненко В. Яків Новицький (До 130-річчя від дня народження славного земляка) // Комсомолец Запоріжжя. – 1967. – 15 грудня; Віктор Чабаненко. Дослідник Хортиці // Вітчизна. – 1973. – М. 1. – С. 216-217.

⁴ Савур –могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / Упорядник і автор приміток В.А. Чабаненко. – К.: Дніпро. 1990. – 260 с.; Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / Упорядкув.. мовна редакція, передне слово і примітки В.А. Чабаненка. – Запоріжжя: Запорізький держ. Ун-т, 1999. – 491 с.

В.А. Чабаненко впорядкував «Словник говірок Нижньої Наддніпряни» (Т. 1-4), основу якого становлять вибірки з фольклорно-етнографічних записів ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі й зроблених Я.П. Новицьким¹.

Побіжно торкалися у своїх працях постаті Я.П. Новицького такі відомі вчені-фольклористи, як М.М. Олійник-Шубравська², та І.П. Березовський³. Фольклорні твори, записані Я.П. Новицьким, друкувалися в академічних виданнях серії «Українська народна творчість» та інших збірниках⁴, – але все це мізерна кількість. Лише в

¹ Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. Т. 1-4. – Запоріжжя, 1992.

² Шубравська М. З почуттям побратимства: Із листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Дніпро. – 1969. – №610. – С. 152-159; Шубравська Марія. Хортиця в героїці і легендах // Народна творчість та етнографія. – 1970 – № 3. – С. 85-88; Шубравська М.М. Д.І. Яворницький: життя, фольклорно-етнографічна діяльність. – К.: Наук. Думка, 1972. – 256 с.; Шубравська М.М. 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Наука і суспільство. – 1988. – № 6-9, 11.; Шубравская М. Вы разбудили в моей душе... // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 17 янв.; Олійник-Шубравська М.М. Рання наукова діяльність Д.І. Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запоріжжя // Д.И. Яворницький. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К.: Веселка, 1995. – С. 5-26.

³ Березовський І.Г. Новицький Яків Павлович // УРЕ. – Т. 10. – К., 1963 (перевид. Т. 7. Кн. 1, 1982; УРЕС. – Т.2. – К., 1968 (перевид. Т. 2. Кн. 1., 1987); Березовський І.Г. Іван Манжура. – К., 1962.

⁴ Українські народні думи та історичні пісні. – К: В-во НУРСР, 1955. – 658 с; Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К: Держ. в-во худ. Л-ри, 1957. – 542 с; Історичні пісні. / Упоряд. І.П. Березовський, М.С. Родіна. В.Г. Хоменко. – К.: В-во АН УРСР, 1961. – 1067 с.; Ігри та пісні: Весняна літня поезія трудового року / Упорядкув., передмова та примітки О.І. Деяч. – К.: В-во АН УРСР, 1963. – 660 с.; Рекрутські та солдатські пісні / Упоряд. А.Л. Іоаніді, О.А. Прадюк. – К.: Наук. Думка, 1974. – 424 с.; Народні оповідання / Упорядкування, примітки С.В. Мишанича. – К.: Наук. Думка, 1983. – 504 с.; Дитячий фольклор / Упоряд., примітки Г.В. Девженок. – К.: Наук. Думка, 1984. – 473 с.; Легенди і перекази / Упоряд. та примітки А.Л. Іоаніді. – К.: Наук. думка, 1985. – 400 с.; Балади: кохання та дошлюбні взаємини / Упор. О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук. А.І. Іваницький. – К.: Наук. думка, 1987. – 472 с.; Балади: родинно-побутові стосунки. / Упор. О.І. Дей, А.Ю. Чесенчук, А.І. Іваницький. – К.: Наук. думка, 1988. – 528 с.; Калинова сопілка. / Упоряд., передмова та примітки О.Ю. Бріциної, В.Г. Довженюк, С.В. Мишанича. – К.: Веселка, 1989. – 615 с.; Українські міфи, демонологія, легенди \ Упор. М.К. Дмитренко. – К.: Муз. Україна, 1992. – 144 с.; Супруненко П. Золота скеля: Легенди Запорізького краю. – Запоріжжя, 1962. – 63 с.; 1995 – 136 с.

збірнику «Історичні пісні» (1963) подано понад 50 історичних пісень із записів Я.П. Новицького з коментарями упорядників. У 1990 р. побачили світ два перевидання фольклорного збірника «Народная память о Запорожье» (1911)¹, низку легенд із якого згодом передрукували місцеві газети «Индустриальное Запорожье», «Запорізька правда» та «Запорізька Січ»².

До нового відродження фольклористичної спадщини Я.П. Новицького слід залучати і вже згадані фольклорні збірники В.А. Чабаненка, і науково-популярні видання фольклористики О.М. Паланчук «Духовний світ українського народу» та «Українські чари»³, в яких використано матеріали зі збірників «Духовный мир в представлениях малорусского народа» (1912), «Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты» (1913) та «Малорусские народные заговоры и заклинания» (1915).

Ще менше пощастило історичним працям Я.П. Новицького – за останніх 100 років маємо лише скорочену републікацію «Истории города Александровска» та працю «Острів Хортиця на Дніпрі»⁴.

Але як тільки «скресла крига» навколо імені Я.П. Новицького, ряд науковців узялися за вивчення його біографії та перевидання його

¹ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине, 1875-1905 г. – Репринтное воспроизведение издания 1911 года. – Рига: Спринлитие, 1990. – 118 с.; Новицкий Я.П. Народна пам'ять про Запоріжжя: перекази та оповідання, зібрані на Катеринославщині (1875-1905 рр.) / Народна пам'ять про козацтво / Упор. Л.В. Іванова. – СП Інтербрук, Запорожье, 1991. – С.11-99.

² Запорожские легенды: Дивовижний змії. Полоз. / Публикацию и примечания подготовил Ю. Мыщик // Индустриальное Запорожье. – 1991. – 6 июня; Новицкий Я.П. Народна пам'ять про Запоріжжя (Уривок з книги) // Запорізька правда. – 1990. – 7 груд.; Запорожці в урочищі Сагайдачному. Витівники // Запорізька Січ. – 1992. – 29 січ.; Погоні вони не боялися, куля їх не брала: характерник у бою за Хортицю (Записав Я.П. Новицкий) // Запорізька Січ. – 1992. – 7 лют. тощо.

³ Я.П. Новицкий. Духовний світ в уяві українського народу (Сказання, легенди, замовляння, молитви, рецепти народної медицини) // Олена Таланчук. Духовний світ українського народу. – К.: КДУ, 1992. – Ч.1. – С. 4-43; Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані В.П. Милорадовичем, Я.П. Новицьким. П.С. Єфременком) // Українські чари / Упор. О.М. Таланчук. – К.: Либідь, 1992. – С. 32-95.

⁴ Новицкий Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі / Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 100-108; Я.П. Новицкий. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія і старожитності // Трибуна. – 1990.- № 10. – С. 23; № 11. – С. 42; № 12. – С. 14-15 (публікацію підготував В.І. Ульяновський).

спадщини. Чільне місце в цьому процесі посідають українські історики В.І. Ульяновський та С.В. Амбросимова. Вони запропонували широкому загалу архів ученого, який нині розпорошений по різних фондах; простежили його долю у своїх публікаціях; дослідили історію написання деяких наукових праць Я.П. Новицького; опублікували листи Новицького до Д.І. Яворницького¹. В.І. Ульяновський у 1993 р. вперше видрукував український переклад історико-археографічної праці Я.П. Новицького «Острів Хортиця на Дніпрі, його природа і старожитності», який знаходився в Інституті рукопису НБУВ. (ф. Х, од. зб. 17865-17867)².

У 1997 році, напередодні 150-річчя з дня народження Я.П. Новицького Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького працюю Якова Павловича «Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності» започаткувало серію «Старожитності Південної України». В основу видання було покладено російськомовний машинопис з рукописними вставками Я.П. Новицького, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ.³ Видання має передмову, біографічну довідку Я.П. Новицького, довідковий апарат⁴.

Через 8 років, у 2005 р. побачило світ друге видання цієї праці Я.П. Новицького, здійснене на замовлення Національного заповідника «Хортиця». Видання досить ошатне, на гарному крейдяному папері з численними ілюстраціями, значна частина яких – це фотографії ост-

¹ Ульяновський В.І. Дослідник Запоріжжя (Про історика Я.П. Новицького) // Трибуна. – 1990. – № 10. – С. 22; Амбросимова С., Ульяновський В. Повернені із забуття (Доля архіву та листів Я.П. Новицького) // Наука і суспільство. – 1991. – № 12. – С. 60-61; Ульяновський В.І., Амбросимова С.В. Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К.: Наук. Думка, 1992. – С. 352-382 (предрук листів у кн. «Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького // Упор. С.В. Амбросимова та ін. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 377-406; Василь Ульяновський. Нащадок запорожців (Козацькі старожитності в долі та творчості Я.П. Новицького) // Запорожжя: До історії козацк. культури / Упорядк. тексту, передм. І. Кравченка. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 380-388; Амбросимова С.В. Новицький Яків Павлович (1847-1925) // Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки й культури / Упоряд. С. Амбросимова, Н. Василенко та ін. – Дніпроп., 2005. – С. 455 тощо.

² Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі (його природа, історія та старовина) // Запорожці. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 337-379.

³ ІР НБУВ, ф.Х, 17865 – 17867.

⁴ Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1997. – 88 с.

рова Хортиці та Дніпра навколо нього, зроблені самим Я.П. Новицьким¹.

Фактично, на сьогодні це всі републіковані історичні праці Я.П. Новицького.

Трохи краща ситуація з дослідженням біографії вченого та його родо- доводу. В цій площині слід відзначити студії правнука Я.П. Новицького А.С. Бровка та його праправнука Б.А. Бровка².

Відродно, що до постаті Я.П. Новицького активно звернулися і краєзнавці, дослідники минулого Запорізької області – автори «Історії міст і сіл Української РСР»³, наукові представники Запорізького краєзнавчого музею, Запорізької та Дніпропетровської обласних

¹ Яков Новицкий. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности (За рукописом 1917 р.). – Вид 2-ге, доповнене. – Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – 120 с., іл.

² Бровка А. Собиратель памяти народной: К 125-летию со дня рождения Я.П. Новицкого // Индустриальное Запорожье. – 1972. – 14 жов., Бровка А. Напишу про прапрадіда (Я.П. Новицького) // Наука і суспільство. – 1989. – № 3. – С. 2; Бровка А.С. Цена любви к родной земле (о Я.П. Новицком) // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 25. 27 липня; Бровка Аркадій. Хто він – Я.П. Новицький? (Про українського історика, етнографа) // Наука і суспільство – 1990. – № 4. – С. 71-75; Турченко Ф.Г., Бровка Б.А. Я.П. Новицький – людина і краєзнавець // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Хмельницький редакційно-видавничий відділ “Рідний край”, 1991. – С. 56-59; Бровка А.С., Бровка Б.А. Я.П. Новицкий как личность и как ученый // История Запорожского края в дооктябрьский период: Тезисы обл. краев. конф. 16. 04. 91 г. – Запоріжжя, 1991. – С. 53-54; Бровка А.С., Бровка Б.А. Из малоизвестных биографических страниц Я.П. Новицкого // Етнографічні дослідження Південної України: Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присв. 145-річчю з дня народження Я.П. Новицького. 6-8 жовтня 1992 р. – Запоріжжя. – 1992. – С. 3-4.; Аркадій Бровка. Борис Бровка. Патріарх роду Новицьких // Запорізька Січ. – 1993. – 14 січ.; Вони ж: Невідомий Петро // Там само. – 5 серп.; Вони ж. Славетний син. // Там само. – 19 серп.; Вони ж. Дуб Новицьких // Там само. – 13 жовт. Бровка А.С. Бровка Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя: РА Гандем-У, 1997. – 60 с.; Бровка Б.А. Яків Новицький – людина танауковий діяч // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук. дослід. лаб. історії Південної України. – Запоріжжя: РА “Гандем-У”, 1996. – С. 156-160 тощо.

³ Див.: Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти Т. Запорізька область: – К.: Голов. ред. УРЕ, 1970. – 765 с. (із змісту про Нов.: С. 15, 66. 374, 547 тощо).

бібліотек¹, педагоги², природознавці, письменники, молоді науковці³. Серед них слід виділити монографію професора Дніпропетровського університету С.І. Світленка «Суспільний рух на Катеринославщині в 50-80-х роках XIX століття», в якій чільне місце посідає нарис про Якова Новицького⁴. До вивчення біографії та фольклористичної діяльності вченого прилучилась і автор цих рядків⁵.

¹ Запорізький краєзнавчий музей: Путівник. – Дніпр.6 Промінь, 1972. – 111 с.; Ширяєва М. О нем помнят запорожцы // Индустриальное Запорожье. – 1987. – 14 янв.; Ширяєва І.В. Новицький Яків Павлович: Бібліографічний показник. – Запоріжжя, 1991. – 8 с.; Федоренко Д. Рятівник скарбів: Штрихи до портрета визначного фольклориста Я.П. Новицького // Червоний гірник. – 1989. – 9 трав.; Котелевець І.О. Педагогічна та музейна діяльність Я.П. Новицького // Етнографічні дослідження Південної України. – С. 5-6; Мартиненко Ю.С. Внесок Я.П. Новицького в етнографічні дослідження Запоріжжя // Там само. – С. 6-7.

² Бакуров К.Д. Педагогическая деятельность Я.П. Новицкого // История Запорожского края в дооктябрьский период. – С. 54-55; Морозюк В. Історик на злеті: Штрихи до портрета Якова Новицького // Запорізька правда. – 1991. – 11 червня; Морозюк В. Народознавчо-освітня діяльність Якова Новицького // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 5-6. – С. 25-34.

³ Депенчук Л.П. Яков Павлович Новицкий (1847 - 1925) // Очерки истории, естествознания и техники. Республиканский межведомственный сборник научных трудов. - К. : Наук. думка, 1990. - Вип.40. - С.91 - 93; Савчук В.С. Видатні діячі Катеринославського наукового товариства як краєзнавців (Матеріали до персоналії І.Я. Акімфієва та Я.П. Новицького) // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С.259-260; Віталій Шевченко: З любов'ю і вдячністю // Народна пам'ять про козацтво. - С.5-10.

⁴ Яків Новицький // Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття: Моногр.-Д.: В-во Дніпроп. Нац. Ун-ту, 2006. - С.95-108.

⁵ Іваннікова Л.В. Тема руйнування Січі в історичних піснях, записаних Я.П. Новицьким // Етнографічні дослідження Південної України.- С.8-9. Іваннікова Л.В. Запорозькі і гайдамацькі скарби: Народна проза Катеринославщини в записах Я.П. Новицького в кінці XIXст. // Жива вода (щомісячник). - К. - 1993. - №1. - С.3; Передрук.: Вільна думка. - Дніпр., 1993. - №:1-2. - С.8; Людмила Іваннікова. Яків Новицький і вивчення фольклору Катеринославщини // Народна творчість та етнографія. - 1994. - №:5-6. – С.35-41; Людмила Іваннікова. Архівні документи про руйнування Запорозької Січі в історичних працях Я.П. Новицького // Розбудова держави. – 1995. - №1. – С.36-39; Іваннікова Л. Яків Павлович Новицький (1847 - 1925) // З минувшини Подніпров'я: Збірник мат. наук конф. Присв. Міжнародному дню музеїв. 17 трав. 1894 р.-Дніпропетр. ВПОП. “Дніпро”, 1995, - С.64-66; Іваннікова Л.В. Д.І. Яворницький та Я.П. Новицький: До проблеми взаємин / Регіональ-

Велике значення для дослідження творчої спадщини Я.П. Новицького мають започатковані Запорізьким науковим товариством ім.Я.Новицького «Новицькі читання». Принаймні вже перші читання, які відбулися в Запоріжжі в жовтні 2002 року і зібрали провідних фахівців: істориків, краєзнавців, фольклористів із Запоріжжя, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Херсона, - продемонстрували багатогранність та фундаментальність наукового доробку вченого. У доповідях К. Острогляд, О. Мірущенко, І. Павленко, Г. Шаповалова, І. Лимана, А. Карагодіна, С. Абросимової, С. Ляшко, А. Журби та інших були розкриті раніше невідомі сторони громадської та наукової спадщини Я.П. Новицького, окреслено коло питань, які потребують нагального дослідження.

Тому сподіваємося, що ми напередодні ґрунтовних досліджень наукової спадщини та творчої діяльності. Адже тільки побіжний погляд на цю спадщину демонструє її непересічний характер.

Коли на початку ХХ століття наближався черговий ювілей м. Олександрівська, Я.П. Новицького, як знавця місцевої історії, запросили взяти участь в організації святкування. Виникла ідея видати книгу з історії міста, яку повинен був написати Я.П. Новицький. Інтерес вченого здобув підтримку і нове спрямування. В його руках зосередилися величезні збірки архівних матеріалів. Так народилася велика праця – «История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии» (Летопись Екат. Уч. Арх. Ком. – Т. III, 1905). Це глибоке дослідження, написано на основі архівних джерел, з використанням не лише рукописних матеріалів, а й спогадів старожилів, фольклору. Книга ця має непересічне значення для вивчення історії України та Запорізького краю. Ось як відгукнувся про неї відомий історик, економіст, педагог та громадський діяч А.С. Синявський: «Его «История гор. Александровска», составленная в значительной части на основа-

не та загальне в історії: Тези Міжн. наук. конф. присв. 140-річчю від дня народж. Д.І. Яворн. – Дніпр., 1995. – С.14-16; Іваннікова Л.В. Роль Я.П. Новицького в розвитку фольклористики на колишній Катеринославщині / Фольклор і говори Наддніпрянщини; Зб. Наук. праць. - Дніпр, ДДУ, 1997. – С.54-56; Іваннікова Л. Новицький Яків; Українська література в портретах і довідках; Давня література- література ХІХ ст. – К: Либідь, - 2000. - С.226-227; Іваннікова Л. Розвиток фольклористики на Півдні України в кінці ХІХ ст. (За листуванням Д.І. Яворницького та Я.П. Новицького) // Матеріали до українського мистецтвознавства (Пам'яті академіка О.Г. Костюка): Збірник наукових праць. - К., 2003. - С.299-304; Іваннікова Л.В. Постать Я.П. в історії української фольклористики кінця ХІХ – початку ХХ ст.// Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. - Вип. 3(6) – К., 2003. - С.162-172; Іваннікова Л. Реліктова земля Якова Новицького// Слово “Просвіти”, - 2006. - №.28. – 13-19 лп. – С.11; Новицький Я.П. Біографічні матеріали // ІНФА ф. 4-1, од, зб. 1., арк. 13.

нии сырого, негде не напечатанного материала [...] – это почтеннейший труд местной истории»¹.

Значну кількість архівних матеріалів передав Я.П. Новицькому відомий історик Новоросійського краю і Запоріжжя А.О. Скальковський у 1886 – 1888 рр. Зокрема документи архіву Запорізької Січі за 1770 – 1771 рр., а також копію рукопису, знайденого 1830 р. в Катеринославських архівах – опис міст і територій колишніх козацьких вольностей². На основі цих документів написані дві визначні праці: «Материалы для истории запорожских казаков (Из Сечевского архива за 1770 – 1771 год)» (Летопись Екат. Уч. Арх. Ком. – Т. V, 1909), «Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии 1775 – 1788 гг. Архивные источники» (Летопись ... Вып. 1, 1904).

Перша торкається життя Січі напередодні її зруйнування. Тут містяться численні скарги Коша на утиски і кривди, які чинив їм московський уряд, на будівництво Української і Дніпровської лінії фортець, на самочинне захоплення запорозьких земель, а також цінні відомості про внутрішній устрій Січі.

«Описание границ ...» – це географічний та історичний опис частини Запорозьких Вольностей у перші роки після зруйнування Січі (1775 – 1782). Тут знаходимо відомості про заселення краю, його природу, про походження фортець і міст, про економічний стан населення тощо.

Крім цього, Я.П. Новицький підготував публікації низку історичних документів у періодиці і наукових збірниках («Материалы по истории колонизации Новороссийского края» (Екатер. Губ. Вед. За 1889 р.), «Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства 1794 по 1826 г.» (Летопись... вып. 1, 1904), «Из церковной летописи» (Екат. Губ. Вед. За 1888 р. та Летопись... вып. VI, 1910) та ще понад 15 публікацій різних документів і заміток. Д.Ф. Чернявський зазначав, що Я.П. Новицький був єдиною людиною, котра використала Олександрівські архіви для наукової праці³. Значення цих праць унікальне ще й тому, що на сьогодні втрачені більшість першоджерел, якими користувався вчений.

Велика кількість історико-статистичних та архівних матеріалів, зібраних Я.П. Новицьким, друкувалися на сторінках «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (Том 1 – 10, 1904 – 1915

¹ Синавский А.С. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии. – С.9.

² Чернявский Д.Ф. Я. П. Новицкий. – С. 189 – 190.

³ Там само. С. 189.

рр.). Збереглося листування Новицького з комісією¹, яке свідчить про те, що її члени високо цінували доробок ученого, постійно запрошували надсилати нові матеріали до друку. Характерний лист М.І. Миклашевського від 25 жовтня 1910 р.: «Имею честь покорнейше просить Вас, м.г., согласно постановления комиссии, неоставлять и далее комиссию присылкой Ваших высокоценных трудов по истории местного края, составляющее украшение нашего издания...»² Таким чином, практично кожен том Літопису містив у собі статті й дослідження Я.П. Новицького – як історичні, так і фольклористичні³.

Шануючи наукові заслуги Я.П. Новицького, Катеринославська вчена архівна комісія щороку обирала його своїм дійсним членом, а в 1912 р. відзначила тридцятиліття наукової діяльності вченого. З огляду на це том VIII «Літопису» вмістив найбільше матеріалів Я.П. Новицького та велику статтю Д.Ф. Чернявського «Я.П. Новицький і його труди по історії і етнографії Катеринославщини» з портретом ювіляра. «Жизнь в уездном городе, вдали от культурных центров, высших учебных заведений и библиотек, среди людей, равнодушно относящихся к интересующим его вопросам, работа

¹ Катеринославская губернская ученая архивная комиссия. Новицкому Якову Павловичу. Письма. (1903-1916) // ІРНБУВ, ф. 202, №: 141-151.

² Там само, №:147.

³ Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. – Вып. 1. – 1904. – С.61 – 93; Доклад о результатах осмотра архивов Александровского предводителя дворянства и уездного казначейства: Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства // Там само. – С. 104 – 109; Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства с 1794 по 1826г// Там само. – С.109 – 137; История города Александровска... // Вып III.- 1905. – С.1 – 176; Малорусские исторические песни ... // Вып .V. – 1909. – С.1-98; Из церковной летописи. Материалы, сообщенные Я.П. Новицким // Вып. VI – С. 116 – 128; - 1910. - Народная память о Запорожье...// Вып VIII. – 1912. – С.161 – 184; Грамота на дворянство Гиорох – Гиарговских. Сообщен. Я.П. Новицким // Там само. – С.289 – 292; Универсал гетьмана К. Розумовского, данный казаку Сечи Запорожской А. Синегубу на чин войскового товарища. – Сообщил Я. Новицкий // Там само. – С. 293 –294; Грамота Императрицы Екатерины П. Л. Синегубу на чин Премьер-майора. Сообщил Я. Новицкий // Там само. С. 295; Список предводителей дворянства Александровского уезда 1797 – 1913 гг. Сообщил Я.П. Новицкий// Там само. - С. 296-297; Указ на ранговую дачу 4500 дес. пожалованую полковому старшине Николаю Рудю // Там само. - С. 301 – 302; Мариупольские народные заговоры, заклинания, молитвы рецепты...// Вып IX . –1913. – С. 59 – 98; Малорусские народные заговоры, заклинания // Вып X. – 1915. - С.1-15.

почти без надежды напечатать собранные и исследованные материалы, потому что к его услугам недостает потребных органов печати – это поистине великий подвиг со стороны Якова Павловича», – писав Д. Чернявський¹. З цими словами перегукуються і спогади В.В. Білого: «... Неважко займатися самоосвітою і краєзнавством на дозвіллі, коли є час і сприяють матеріальні умови. А цього якраз у Якова Павловича не було. Жив він, як розповідає його друг і товариш Д.І. Яворницький, надзвичайно бідно. На хаті, де мешкав тоді Новицький з жінкою, не було навіть даху, часто доводилося голодувати. Становище мало змінилось і під час екскурсій, таких для краєзнавця необхідних: «Ходили ми з Яковом Павловичем, – розповідає Дмитро Іванович Яворницький, – по селах обоє рябоє: у мене в кишені п'ятак, а у нього три копійки... часто голодували, бо купити їсти було ні на що...». От серед таких умов проводити краєзнавчу працю – це справжня жертва і Яков Павлович самовіддано приніс її»².

Найактивнішою була участь ученого і в підготовці та проведенні XIII з'їзду археологів у Катеринославі, який відбувся влітку 1905 року³. Він передав велику кількість експонатів для археологічної та етнографічної виставок, підготував до друку «Историю города Александровска» тощо.

Найяскравішою сторінкою археологічної діяльності Я.П. Новицького було дослідження острова Хортиці. Ось що писав про це Д.І. Яворницький у праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа»: «Хортица – это его постоянная летняя дача. Там он берет себе под наем небольшой клочек земли под бахчу и, забывшись в курень, проводит в нем целые дни и ночи»⁴. «Хортица известна ему также, как собственная пазуха» – запевняє Д.І. Яворницький.

Уперше почав Я.П. Новицький дослідження острова 1876 року. Тоді ж у газеті «Одесский вестник» (№55) надрукував він невеличку статтю «Остров Хортица на Днепре». Автор написав історію заселення острова після зруйнування Запорозької Січі за спогадами старожила німця Якуба Якубовича Гепнера; розповів про цінні історичні знахідки

¹ Чернявский Д.Ф. Я. П. Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины. – С. 1

² Білий В.В. Я.П. Новицкий – С.361.

³ Московское археологическое общество. Новицкому Якову Павловичу. Письмо. 9 августа 1905 г. // ІРНБУВ, ф. 202, №: 159, арк.1.

⁴ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа... - С. 146.

– човни, зброю, залишки скарбів у вигляді срібних і мідних монет, скелети людей, які знаходили мешканці колонії Острів-Хортицької й сам Я.П. Новицький. Описані тут запорозькі укріплення й кладовища, козацька хата, священний дуб, відомий ще з часів Геродота, спогади про запорожців. Фольклорні записи, зроблені в той час на о. Хортиці та в навколишніх селах, подав Я.П. Новицький до збірника М.П. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (С. 210-121, 45-425), а також надрукував у збірнику «Запорожские и гайдамацкие клады» (С. 8, 49-52). Та роки переслідувань загальмували працю вченого.

1884 р. в одному з листів до Я.П. Новицького, Д.І. Яворницький просить його вислати свій нарис “Остров Хортица на Днепре”, оскільки він сам задумав написати статтю на цю тему. Новицький виконав прохання. Через півроку стаття була вже готова, і в серпні 1884 р. її передано Я.П. Новицькому для перегляду з проханням вказати на всі недоліки, наявні в ній¹. Ще через якийсь час стаття із зауваженнями та поправками була передана автору на доопрацювання і лише 1886 р. з’явилась вона в журналі «Киевская старина»². Одержавши певний емоційний поштовх, Я.П. Новицький знову почав працювати над написанням великої монографії, присвяченої цьому унікальному куточку Запорожжя, - збирати фольклор, пов’язаний з його історією, проводити археологічні розкопки. За 30 з лишком років він дослідив його «вздовж і впоперек», описав флору і фауну острова, зібрав десятки легенд і переказів про нього, зокрема про закладі скарби. У 1917 р. вчений завершив велику історичну працю «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности». Вона вміщує детальні географічні, топонімічні, історичні відомості про острів, щоденники археологічних розкопок, описи флори і фауни, міфологічні і топонімічні легенди, спогади, історичні пісні.

Як виявив В.І. Ульяновський, за рік до смерті Я.П. Новицького, у 1924 р. праця готувалася до публікації. В листі до М.М. Ткаченка 23 жовтня 1924 р. вчений писав: «На цих днях вишлю «Хортицю» в рукописі! Написана вона по-російськи, правописом 1917 року. Як признано буде Академією держатися нового правопису, то я протів цього нічого

¹ Шубравська М.М, 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // – №: 6. – С. 56.

² Яворницький Д.И. Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. 1886. – Т. XIV. – Кн. 1. – С. 41 – 90 та окрема відбитка.

не маю». «Хотілося б мені, поки ще живий, бачити її в друці», – писав він у наступному листі до М.М. Ткаченка¹.

Я.П. Новицький зібрав багаті ботанічні та зоологічні колекції. Вів метеорологічні та фенологічні спостереження (про це свідчить «Щоденник», що зберігається в рукописних фондах ІИФЕ НАН України (ф. 1-4). Природа Запорозького краю приваблювала вченого ще з самого початку його наукової діяльності. Серед фольклорно-етнографічних матеріалів, що стосуються острова Хортиці, Великого Лугу, урочищ правого і лівого берега Дніпра, знаходимо розкішні описи природи, багатства степів, зокрема рослинного й тваринного світу. Ще в 1785 р. надіслав він велику колекцію рослин Катеринославської флори Товариству природознавців при Казанському університеті. 1877 р – до Імператорського Нікітського саду. А 1880 р. – професору Бекетову до Петербурга². Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії Московського університету, членом якого був Я.П. Новицький, відзначило срібною медаллю гербарій лікарських трав, зібраний ним у Катеринославщині³. Я. Новицький був членом Товариства дослідників природи при Харківському університеті, співробітником Петербурзького університету з питань забезпечення рослинами флори Катеринославщини. В останні роки життя (1906 - 1919) весь свій вільний час учений проводив на пасіці, був членом Запорізького товариства бджільництва.

Я.П. Новицького турбувало недбале ставлення до природних багатств краю, рідкісних видів флори і фауни, унікальних історичних пам'яток. Неодноразово виступав він за збереження та охорону їх на державному рівні⁴. Та, на жаль, ці звернення вченого не одержали ні відповіді, ні підтримки⁵.

Я.П. Новицький вів активну громадську та просвітницьку діяльність, користувався великим авторитетом в м. Олександрівську та в усій губернії. Про це свідчать численні факти обрання його почесним членом різних громадських та культурологічних організацій

¹ Ульяновський В.І. Нащадок запорожців. – С. 387.

² Общест . Ф. 4-3, од. Зб. 104.арк.1; Директор Императорского Никитского сада. Лист до Я.П. Новицького. 1877р.// ІИФЕ, ф. 4-3, од.зб. 105, арк.1; Бекетов А.Н. Листи до Я.П. Новицького // ІИФЕ. Ф. 4-3, од.зб. 50. арк. 1-16; Бекетов А.Н. О Екатеринославской флоре// Ботанические записки.-1881. – Т1. – Вып. II.

³ Новицький Я.П. Біографічні матеріали // ІИФЕ, ф 4-1, од. зб. 1. арк.8.

⁴ Новицький Я.П. Охрана памятников древности и природы. Докладная записка 7 февраля 1921 г. // ІРНБУВ., ф. 202, №: 32, арк. 1 – 5.

⁵ Депенчук Л.П. Яков Павлович Новицкий (1847 – 1925): – С.93.

Олександрівська та Катеринослава. Наприклад, 23 березня 1894 р. Олександрівська міська Дума вибрала його Товаришем директора Олександрівського міського громадського банку терміном на 4 роки; в грудні 1902 р. – членом постійної ревізійної комісії; гласним міської думи – з 1907 по 1910 рік. З 1903 до 1906 р. Я. Новицький був членом Олександрівського відділення єпархіальної шкільної ради, а у травні 1906 р. – представником від міста в раді Катеринославського музею ім. О. Поля; в липні 1907 р – членом міської училищної комісії, а в вересні – знову членом єпархіальної ради; в січні 1908 р. – членом опікунської ради народної жіночої гімназії. У вересні 1912 р. Дума знову перебрала його членом ради музею ім. О. Поля, а протягом 1916 – 1919 р. – членом Катеринославської єпархіальної учительської (шкільної) ради¹.

З Я.П. Новицьким підтримували офіційні стосунки різні громадські організації, зокрема товариство “Спорт” в м. Олександрівську (1913 р.), Одеське товариство сільського господарства Південної Росії (1918 р.), а також цілий ряд газет та журналів, зокрема «Одесский вестник» и «Южный край», «Екатеринославский листок», «Екатеринославские губернские ведомости», «Старый и новый Екатеринослав», «Днепровская молва», «Приднепровье» и «Вестник Юга», «Южанин», «Киевская старина», «Народная школа», «Страна», «Наблюдатель» и «Русский курьер»²... На жаль, у газетних фондах НБУВ не всі ці видання збереглися, а лише ті підшивки, які зробив сам Я.П. Новицький і які потрапили до ВУАН разом з його архівом (свідчення цьому – коректорські правки, внесені рукою Я.П. Новицького чорним чорнилом на сторінках газет «Степь» та «Екатеринославские губернские ведомости»).

Піклуючись про народну просвіту, Я.П. Новицький дарував комплекти своїх книжок школам, гімназіям, бібліотекам, клубам Олександрівська та Катеринослава. Повний комплект його друкованих праць мали Олександрівська міська бібліотека, Перша українська гімназія в Катеринославі, Бібліотека музею витончених мистецтв при Харківському університеті, Товариство поширення грамотності і ремісництва в Єлизаветграді, Нікопольська трудова українська школа, Запорізька механіко-технічна профшкола та ін.

¹ Александровская городская управа. Новицкому Якову Павловичу. Письма // ІРНБУВ. Ф. 202. №: 13 – 127; Александровское отделение Екатеринославского епархиального училищного совета. Листи до Я. П. Новицького (1904 – 1916) // ІРНБУВ, ф. 202, №: 152 – 157.

² Див.: Листування Я.П. Новицького з цими часописами // ІНФЕ. Ф. 4-3, од. Зб. 106 – 117. 119-122, 128,136.

Я.П. Новицький підтримував офіційні стосунки з багатьма українськими та російськими вченими, письменниками, культурними діячами – А. Скальковським, І. Срезневським, М. Драгомановим, О. Русовим, Б. Грінченком, І. Манжурою, Г. Залюбовецьким, В. Антоновичем, М. Кропивницьким, І. Репіним, Д. Багалієм, К. Квіткою, О. Косач, Ф. Лебединцевим, В. Парновським, В. Бідновим, М. Сумцовим, О. Полем, В. Степаненком, П. Заболотським тощо¹.

Найбільшим другом, справжнім побратимом був для Я.П. Новицького Д.І. Яворницький. Імена їх завжди стоятимуть поруч у науці. Знайомство в 1883 р. на ґрунті любові до Запорожжя переросло в щире дружбу на все життя. Їх об'єднувала спільна наукова праця і спільна тема, спільний предмет та ареал дослідження, спільні подорожі історичними місцями з метою збирання історико-археологічного матеріалу. Одну з таких мандрівок описує Д.І. Яворницький у праці «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа».

Вище вже зазначалося про те, що цілі сторінки наукових праць Д.І. Яворницького буквально дублювали статті Я.П. Новицького. Чому так сталося? Щоб зрозуміти це, слід детальніше зупинитися на науковій співпраці двох учених, яку розкриває їх листування.

На момент зустрічі з Д.І. Яворницьким (1883 р.), Я.П. Новицький був уже відомим ученим Запорожжя, його старовину та фольклор він досліджував, починаючи з 1868 р. У 1882 р. очолив він велику експедицію по Олександрівському повіту. Яворницький же вперше зустрічався із Запорожжям в 1883 р. і екскурсоводом по колишніх, святих місцях був для нього Я.П. Новицький. Ця подорож (описана Я.П. Новицьким у статті «Запорож'є в памятниках устного народного творчества») залишила слід в їхніх душах на все життя).

Я.П. Новицький, неперевершений знавець історії й топографії краю, з перших же днів став незаперечним авторитетом для Д.І. Яворницького, котрому він надавав допомогу в науковій праці протягом багатьох літ. Це не дивно, адже Яворницький до 1902 р. досліджував Запорожжя лише експедиційним методом, а Я. Новицький безвиїзно жив на цій території. Його фотографії, плани-карти, цінні колекції, фольк-

¹ Див листування Я.П. Новицького – ІМФЕ. Ф. 4 – 3, од.зб. 50, 55,61,62,66,70,72,76,80,81,83,87,91,94;ф 4 – 4,од. зб. 139; ІРНБУВ, ф. 202, № 176; ф. III, 47082., ф. III, 66972; ф. II, 9860;ф. III, 9858; ф I, 11576; ф III , 11578; I, 11580; I, 11581; I, 11582; I., 11583; ф 202. од 28-230, 176, 104,ф I, 11584, 11585; ф.202, од зб. 231; 232; ф. I, 11586 – 11587; ф. I 11588 – 11589 тощо.

лорні записи стали матеріалом для історичних праць Д.І. Яворницького.

Як видно з листування, Я.П. Новицький надіслав Д. Яворницькому карти Дніпра та його берегів, острова Хортиці, фотознімки запорозького посуду, речей побуту, картин, підготував довідку про річку Конку, села над нею, навіть усі назви островів Дніпра аж до Нікополя, відомості про балки, скелі й т. п. – навіть вказав Д.І. Яворницькому літературні джерела, в яких є згадки про запорізькі слободи! 1883 та 1884 р. він організував Д.І. Яворницькому експедиції по Запорожжю.

Усі без винятку свої праці Д.І. Яворницький надсилав на рецензію Я.П. Новицькому. Як видно з листів, Новицький редагував їх, робив необхідні уточнення, вказував на помилки автора, щоб уникнути їх надалі. У 1886 р. Д. Яворницький довірив Я. Новицькому переписати і підправити статтю «Переправа через Днепровские пороги». Надсилаючи книгу «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», Дмитро Іванович писав 24 квітня 1888 р.: «Надеюсь, что ты отметишь мне без всякого стеснения и достоинства и недостатки книги, которые будут исправлены мной во втором издании»¹.

Оцінка «неперевершеного знавця Запорожжя», як назвав Я. Новицького М.Ф. Сумцов, багато значила для молодого дослідника. Новицький пророкував Яворницькому велике майбутнє. («Лучшее для Вас утешение – будущность и, быть может, очень большая»)², розуміючи, що в науку входить непересічна постать: «продолжайте, Дмитрий Иванович, начатые Вами научные исследования смело и энергично [...], освещайте историю новыми фактами, и вас благословит будущее поколение»³.

Чому Новицький, маючи ґрунтовні знання, не взявся сам писати історію Запоріжжя?

До себе він ставився дуже вимогливо, крім того, розумів, що така глибока тема вимагає копійки наукової праці не тільки в польових умовах, а й перегляду великої кількості літературних та архівних першоджерел, а обставини життя його склалися так, що він не міг виїздити за межі Олександрівського повіту (рідко бував навіть у Катеринославі). Тож без ніяких амбіцій віддав він зібраний матеріал молодому вченому – це засвідчує лист від 25 листопада 1884 р.: «У меня

¹ Шубравська М.М. 50 листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького // Наука і суспільство. – 1988. - №11. – С. 53.

² Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я. П. Новицького до Д.І. Яворницького. – С. 367.

³ Там само. - С. 362.

явилось побуждение писать, говорю Вам искренно, из желания дать материал для людей науки. Имею в виду главным образом Вас [...]. Я хотел помочь Вам именно доставлением материала»¹. Йдеться про цикл статей «Запорожье в памятках устного народного творчества» Я Новицького, що 1905 р. були надруковані в «Сборнике статей Екатеринославского научного общества» під назвою «С берегов Днепра» і згодом склали основу праці Д.І. Яворницького «Дніпрові пороги».

З листування дізнаємося про тісну співпрацю двох учених. Наведемо хоча б один типовий для їх взаємин факт².

У листі від 14 вересня 1883 р. Д.І. Яворницький повідомляв, що хоче надрукувати свою статтю «Поездка по Запорожью»³. Я. Новицький дуже зацікавився цим і попросив надіслати йому статтю, на що Д.І. Яворницький відповів, що там описана їхня спільна подорож по Дніпру 1883 р.⁴ Згодом Д. Яворницький надіслав Я. Новицькому закінчену вже статтю під назвою «Письмо в редакцию», з умовою, що той, після перегляду, передасть її до газети «Днепр». Новицький послав її в «Днепр» лише після того, як уточнив деякі факти, доповнив їх своїми враженнями. У такому вигляді стаття була надрукована. Це була одна з перших наукових публікацій Д.І. Яворницького⁵.

Ідея Д. Яворницького описати свою мандрівку по Запорожжю захопила і Я. Новицького – так з'явилась низка публікацій ученого в газеті «Днепр» і «Степь» 1884 – 1886 рр.

У грудні 1924 р. Всеукраїнська Академія Наук за багаторічну збирально-дослідницьку роботу та з нагоди 50-ліття наукової діяльності обрала його членом-кореспондентом. Незважаючи на похилий вік (77 років), учений по-юнацькому знову взявся за працю, що був припинив у зв'язку з голодом та безробіттям. Він упорядкував новий збірник українських народних пісень, підготував до друку працю «Острів Хортиця на Дніпрі», плекав багато нових задумів: «Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило б не на один рік», – пише він у листі до В.В. Білого⁶.

¹ Там само. – С. 366.

² Детально про творчі та людські взаємини двох учених див.: Іваннікова Л.В. Розвиток фольклористики на Півдні України в кінці ХІХ ст (За листуванням Д.Я Яворницького та Я.П Новицького) // Матеріали до українського мистецтвознавства. – Випуск 2. – К., 2003. – С. 299 – 304.

³ М.М. 50 листів Д.І. Яворницького Я.П. Новицького.- №6. – С. 54.

⁴ Там само.- №7. – С.54.

⁵ [Дмитрий Иванович Эварницкий] Письмо в редакцию // Днепр. – 1884. – 10 августа. – №91.

⁶ Білий В.В. Я.П. Новицький. – С.363.

Та несподівана смерть обірвала всі плани вченого. Про останні хвилини життя Я.П. Новицького розповідає В.В. Білий: «На початку травня місяця (1925 р.) занедужав на бронхіт, але весь час був на ногах, працював, читав, писав. 19 травня, повернувшись з праці коло першої години дня, почув себе слабим. але швидко перемігся й сів писати у щоденник [...]. Він устиг написати кілька слів усього, закашлявся – і помер мментально від паралічу серця».¹

Саме В.В. Білий, співробітник Етнографічної Комісії ВУАН, по якій учений був обраний членом-кореспондентом, перевіз архів Я.П. Новицького, він же перший опрацював його і написав ґрунтовну розвідку про вченого.

Нині матеріали з архіву Я.П. Новицького, які потрапили до Етнографічної комісії, складають окремий фонд (ф. 4, 164 од. зб.) у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Це – біографічні матеріали, фольклорні записи, листування, фотокартки, щоденники. Є також окремий фонд Я.П. Новицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. 202, 233 од. зб.). Деякі документи зберігаються в інших фондах ІР НБУВ (I, 11574; I, 7859; X,17380; X,5145 тощо). Вони відображають всі періоди життя та всі грані наукової й культурно-громадської діяльності вченого. Невеличкий фонд Я.П. Новицького є і в державному архіві Запорізької області (ф. 161, 12 од. зб., ф. 56). Це – окремі фольклорні записи, педагогічні матеріали, фото.

Я.П. Новицький – видатна постать на терені української науки. Неоцінений його внесок у розвиток історії, археографії, археології, педагогіки, природознавства, музезнавства. Та чи не найважливіший його фольклорно-етнографічний доробок. Історичну долю Запорожжя можна представити за фольклорними записами Я.П. Новицького. Кожна його праця відтворює цілісну картину народного життя краю, багатовікових народних традицій Південної України від найдавніших часів. Тут знаходимо відомості про самобутній світогляд жителів Запорожжя, їх вірування, звичаєвість, їх самооцінку, ставлення до минулого і сучасного. Усе це надзвичайно актуально тепер для України.

А.Бойко, А.Бровко, Б.Бровко, Л.Іваннікова

¹ Там само.